מחיית ההיסטוריה:
הקמפיין השיטתי למחיקת הזיקה היהודית לארץ ישראל

עו"ד אברהם של"ו

יולי 2026

מאמר זה בוחן קמפיין שיטתי של "מחיקת זהות" שמנהלת התנועה הלאומית הפלסטינית, השולל את הזיקה היהודית לארץ ישראל באמצעות רטוריקה מסיתה לצד הרס פיזי של אתרים ארכיאולוגיים. דרך תיעודם של "פשעים ארכיאולוגיים" בהר הבית, בקבר יוסף, וברחבי יהודה ושומרון, המחקר חושף דפוס ברור של רדיפה. על פי המשפט הבינלאומי, מחיקה מכוונת כזו של המורשת התרבותית של קבוצה מהווה פשע נגד האנושות. המאמר מבסס את הטענה שמאחר שהרשות הפלסטינית לא עומדת בהתחייבויותיה לשימור והגנה, על ישראל לפעול באופן יזום כדי להגן על אוצרות יקרי ערך וחסרי תחליף אלה.

בשנת 2021 עלו באגרים פלסטינים והרסו בכוונת זדון, 40 מטר מחומתו העתיקה של אתר הר עייבל, שעמדה למעלה מ-3000 שנה.

1 | הקדמה

הלגיטימיות של מדינת ישראל המודרנית מושרשת בקשר בן אלפי השנים בין העם היהודי לאדמת אבותיו. הקשר הזה אינו אידיאולוגי גרידא; הוא מעוגן בטקסטים, במנהגים ובתודעה היהודיים, ובעדויות הקונקרטיות לקיומו הטמונות בסלעיה ורגביה של ארץ ישראל. למול המציאות ההיסטורית הזו, התגבש בתוך התנועה הלאומית הפלסטינית קמפיין שיטתי של מחיקת זהות. תנועה זו מבקשת לחתור תחת הציונות על ידי הכחשה אגרסיבית של הקשרים היהודיים ההיסטוריים לאדמה. אישים פלסטיניים, דתיים וחילוניים כאחד, דוחים מכל וכל את ההיסטוריה היהודית בטענות שהיהודים המודרניים אינם קשורים לבני ישראל התנכ"יים, ובתי המקדש היהודיים בירושלים הם מיתוס.

ההכחשה הרטורית של ההיסטוריה היהודית מתגלמת בקמפיין פיזי של "פשעים ארכיאולוגיים", שמטרתם מחיקת הראיות החומריות של נוכחות יהודית היסטורית. הטענה במאמר זה היא שמעשי ההרס אינם תופעות לוואי מקריות של הזנחה או ונדליזם מקומי, אלא מהווים מאמץ מכוון למחוק את ההוכחות הפיזיות לילידות היהודית. החיבור של רטוריקה מסיתה מצד ההנהגה הפלסטינית יחד עם "פשעים ארכיאולוגיים" בשטח מגלה דפוס של רדיפה. תחת הדין הבינלאומי, הניסיון המכוון הזה להשמיד את המורשת הרוחנית והתרבותית של קבוצה מהווה פשע נגד האנושות – מאמץ לשכתב את העתיד על ידי מחייה פיזית של העבר.

2 | הכחשת הלאומיות וההיסטוריה היהודית בנרטיב הפלסטיני

הציונות, שהיא התנועה הלאומית היהודית, ביססה את הלגיטימיות שלה באופן מפורש על הזיקה היהודית העתיקה לארץ ישראל. בספרו המכונן שהוליד את התנועה הציונית, "מדינת היהודים", כתב תיאודור הרצל (1934): "ארץ־ישראל היא מולדתנו ההיסטורית הבלתי־נשכחת. השם הזה בלבד יהיה לעמנו קול־קריאה מזעיק, אדיר ומרגש".[1] דוד בן-גוריון (1947: 7–12), שהיה לימים ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, טען בפני ועדת פיל בשנת 1937: "התנ"ך הוא כתב המנדט שלנו, התנ"ך אשר נכתב על ידינו, בשפתנו אנו, בעברית, בארץ הזו עצמה". זאב ז'בוטינסקי (1959: 14–16), אבי הציונות הרוויזיוניסטית, כתב בשנת 1923: "ארץ ישראל אינה רק המקום בו חיו אבותינו ובו לימדו נביאינו. זהו המקום היחיד בו היינו, ובו נוכל שוב להיות לעם."

הלאומיות הפלסטינית צמחה בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, עם עלייתה של התנועה הפאן-ערבית ועימותה עם הציונות. כפי שמסביר מאיר ליטבק (Litvak 2009: 98), המאבק מול הציונות דחף את הפלסטינים לניסיון הן להפריך את הטענות היהודיות לארץ ישראל והן להוכיח את הזהות הערבית של פלשתינה. באמצע המאה העשרים, החלו הפלסטינים לטעון לשושלת יוחסין כנענית, כדי להוכיח קדימות לנוכחות היהודית. מחמוד דרוויש (2000: 55), המשורר הלאומי הפלסטיני, איזכר את ההיסטוריה הכנענית המדומה הזו בשנת 1995, בכותבו: "הו ענת/ אל תתעכבי יותר בעולם התחתון ... שובי אם כן והשיבי את אדמת האמת והמשל/ אדמת כנען הבראשית/ [...] עד שישובו הנסים/ ליריחו."

בעוד שניתן לראות בפיתוח המורשת הכנענית ניסיון לטפח לאומיות פלסטינית חיובית, התנועה הלאומית הפלסטינית מכחישה בתוקף את הזיקה היהודית ההיסטורית לארץ ישראל כדרך לקעקע את הציונות (Bar and Halewa, 2025). האמנה המקורית של אש"ף (הארגון לשחרור פלסטין) משנת 1964 נתנה ביטוי

1 לפרטי הפרסום המקורי ראו: Theodor Herzl, *Der Judenstaat* (Leipzig: M. Breitenstein, 1896).

להשקפות שהפכו למשנתה הסדורה של התנועה הלאומית הפלסטינית – היהודים הם דת, לא עם; ואין להם טענה היסטורית לאדמת פלסטין. סעיף 18 לאמנה קובע:

> "הטענות בדבר קשרים היסטוריים ורוחניים בין היהודים לבין פלסטין אינם עולים בקנה אחד עם עובדות ההיסטוריה או עם הבסיס האמתי למעמד מבוסס של מדינה. היהדות, בהיותה דת אלוהית, אינה לאום בעל קיום עצמאי. יתירה מכך, היהודים אינם עם אחד בעל אופי עצמאי, מכיוון שהם אזרחים של המדינות להן הם שייכים".

לאחר הכיבוש היהודי במלחמת ששת הימים של מזרח ירושלים, יהודה, שומרון ועזה - אזורים המשופעים במשמעות והיסטוריה תנכ"ית - בכירים פלסטינים החלו להכחיש את קיומו של מקדש יהודי בירושלים (Barnett 2011:22). עד לאותה עת, מקורות אסלאמיים הכירו באופן נרחב בקיומם של המקדשים של שלמה והורדוס בירושלים (Reiter and Diamant, 2020). לפני המאה העשירית, הכינוי המוסלמי לירושלים היה "איליה" (מהשם הרומאי "איליה קפיטולינה") וכן בית-אל-מקדיס, התרגום הערבי ל- "בית המקדש" בעברית (Peri 1999: 97-11; al-Tel2012: 60-41). אפילו בתקופת המנדט הבריטי, המועצה המוסלמית העליונה בראשות המופתי של ירושלים חאג' אמין אל-חוסייני פרסמה מדריך לתייר האנגלי בהר הבית שהצהיר: "זהות [המתחם הקדוש] עם האתר של מקדש שלמה אינו מוטל בספק. זהו גם המקום שעליו, על פי האמונה הרווחת, בנה דוד מזבח לאל עליון.."[2].

באופן מפורסם, יו"ר הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת חזר וטען בפני הנשיא האמריקני ביל קלינטון בפסגת קמפ דייויד בשנת 2000 שבית המקדש היהודי לא היה קיים מעולם. כשקלינטון טען לעומתו שגם הנוצרים מכירים בקיומו של בית המקדש, ערפאת התעקש על עמדתו וטען שבית המקדש היהודי עמד בכלל בתימן. ההיסטוריון הישראלי בני מוריס (2002), ראיין את ראש ממשלת ישראל אהוד ברק בשנת 2002, והסביר את משמעותה של הכחשת המקדש של ערפאת:

> "ערפאת, אומר ברק, מאמין שלישראל 'אין זכות קיום, והוא מבקש את השמדתה'. ברק מאשש הערכה זו בטיעון שערפאת 'אינו מכיר בקיומו של עם יהודי או לאום יהודי, רק דת יהודית, כי היא מוזכרת בקוראן ובגלל שהוא זוכר שראה כילד יהודים מתפללים בכותל המערבי'. לדידו של ברק, זה מה שעמד מאחורי ההתעקשות של ערפאת בקמפ דייויד (ומאז) שתינתן לפלסטינים ריבונות בלעדית במתחם הר הבית (חראם א-שריף, המתחם הקדוש והנאצל) בפינה הדרום מזרחית של העיר העתיקה. ערפאת מכחיש שאי פעם עמד שם מקדש יהודי – וזה בבחינת מיקרוקוסמוס להתכחשות שלו לזיקה היהודית ההיסטורית ולטענת היהודים לארץ ישראל/ פלסטין. לכן, בדצמבר 0002, ערפאת סירב לקבל אפילו את הניסוח העמום של קלינטון, שקבע ריבונות ישראלית על האדמה שתחת שטח הפנים של אזור הר הבית".

הצהרות דומות המכחישות את ההיסטוריה היהודית בארץ ישראל נשמעות שוב ושוב מפי מנהיגים פלסטינים. בדצמבר 2025, מחמוד אל-הבאש, היועץ של יו"ר הרשות הפלסטינית (הרש"פ) מחמוד עבאס לענייני דת ויחסי אסלאם, קבע שההיסטוריה היהודית היא "שקרים טהורים והמצאות... כפי שהם [הישראלים] גזלו את הגיאוגרפיה ואת האדמה, כך הם מנסים כעת לגזול את ההיסטוריה. הם מזייפים את ההיסטוריה על מנת להשלים את כל היבטי המזימה, ההשתלטות, הכיבוש, הגזל, ותהליך ההטעיה הבינלאומי שישראל מבצעת בשטחים הפלסטינים". באוגוסט 2024, אל-הבאש אמר בשידור של ערוץ הטלוויזיה הרשמי של

2 המדריך של המועצה המוסלמית העליונה משנת 1925 מזהה באופן מפורש את האתר עם מקדש שלמה. ראו: Supreme Muslim Council, *A Brief Guide to Al-Haram al-Sharif* (Jerusalem: Supreme Muslim Council, 1925), 4.

תנועת הפת"ח, אל-עודה: "מעולם לא היה כל מקדש, נוכחות או ריבונות שלהם" בהר הבית. אל הבאש כתב בדף הפייסבוק שלו בנובמבר 2023: "לא נעזוב. זוהי אדמתנו, לא אדמתם של אחרים. זו אינה אדמתם... אם מישהו צריך לעזוב אז הם [הישראלים] כובשים דכאנים וטרוריסטים שאין להם קשר לאדמה הזו".[3]

בנאומו בפני המועצה המרכזית של אש"ף, חזר יו"ר הרש"פ מחמוד עבאס על השקר שבתי המקדש היהודיים היו בתימן. באוגוסט 2023 נשא עבאס דברים בפני המועצה המהפכנית של הפת"ח ברמאללה, וטען שהיהודים בני זמננו אינם קשורים כלל לבני ישראל הקדומים, וכי הם למעשה צאצאי הכוזרים – שבט ממרכז אירופה שהתגייר במאה השמינית. בשנת 2021 אירח עבאס כנס באוניברסיטת אל־קודס הפתוחה, שהוקדש ל"הפרכת הנרטיב הציוני". רבים מן המשתתפים, ובהם ראש ממשלת הרש"פ מוחמד אשתייה, חזרו על מיתוס המוצא הכוזרי וערערו על כל זיקה בין היהודים בני זמננו לבין ארץ ישראל.[4]

במרץ 2023 אמר אשתייה כי "ישראל זייפה את ההיסטוריה של פלסטין. מאז 1967 ישראל עורכת חפירות, אך לא הצליחה להוכיח שיש לה קשר ישיר או עקיף [לארץ]." באופן דומה, במרץ 2023 הצהיר דוברו של עבאס, נביל אבו רודיינה, בטלוויזיה הרשמית של הרשות הפלסטינית כי "אין שום הוכחה היסטורית – למרות כל החפירות – של[יהודים] הייתה נוכחות כלשהי בארץ הזאת".[5]

השלילה המוחלטת של כל זכות יהודית על הארץ עומדת גם בלב משנתו של השייח' יוסוף אל־קרדאווי (Rubinstein-Shemer 2016), מן החשובים שבחכמי הדת הסונים, ומנהיגה הרוחני של תנועת החמאס. לשיטתו של קרדאווי, ליהודים אין כל זכות היסטורית או דתית על פלסטין, והוא מבסס שלילה זו על פרשנות תאולוגית מחודשת של התנ"ך והקוראן. לטענתו, אף שישמעאל ויצחק היו שניהם בניו של אברהם, הירושה הרוחנית והזכות על הארץ שייכות באופן בלעדי לצאצאי ישמעאל – המוסלמים בני זמננו – משום שהם נותרו נאמנים לאמונה באל אחד. מנגד, קרדאווי טוען כי היהודים איבדו כל זכות על הארץ בשל חוסר נאמנותם לברית עם האל ובשל דחיית הנביאים המאוחרים, ובכללם מוחמד. מנקודת מבטו, פלסטין היא חלק בלתי נפרד מ"דאר אל-אסלאם" (בית האסלאם), ועל כן אין לוותר עליה; הקמת מדינת ישראל נתפסת בעיניו כמעשה של כיבוש קולוניאלי ולא כשיבה לגיטימית למולדת. באמצעות שלילת "הזכות ההיסטורית" של העם היהודי והדגשת "ערביותה" של הארץ, כביכול עוד מהכנענים הקדומים, מבקש קרדאווי למסגר את הסכסוך כחובה דתית (ג'יהאד) לשחרור שטח אסלאמי מידי מי שלטענתו הם גזלנים לא לגיטימיים.

חוקר האסלאם הבכיר ד"ר מרדכי קידר מצא קשר בין הנרטיב הפלסטיני לבין השקפות אסלאמיות מסורתיות כלפי היהודים והיהדות. על פי השקפות אלה, היהדות, כמו גם הנצרות, הן בגדר "דין באטל", אמונות שהוחלפו על ידי האסלאם. יתירה מכך, פלסטין נחשבת דאר-אל-אסלאם, שטח שהיה תחת שליטה מוסלמית. ההשתלטות הציונית על פלסטין אינה לגיטימית ומנוגדת לחוק האסלאמי. יהודים אינם עם, אלא קהילה דתית בלבד, שהמשותף בין חבריה הוא רק האמונה. לבסוף, יהודים (כמו גם הנוצרים) מוגדרים "אהל אל-ד'מה", "בני חסות" בדרגה פחותה, החופשיים לנהוג לפי דתם אך לא לשלוט על מוסלמים.

3 לתמליל המלא ולוידאו ראו: Palestinian Media Watch, "PA Official: Jewish History is 'Pure Lies and Inventions,'" December 2025, https://palwatch.org/page/41773; "Fatah Official: Never any Temple," August 2024, https://palwatch.org/page/35480 ; Al-Habbash: This is our land, not the land of others," November 2023, https://palwatch.org/page/35635.

4 Palestinian Media Watch, "Abbas: Temples were in Yemen," https://palwatch.org/page/37132 ; "Abbas and the Khazar Claim: Separating Myth from Fact," The Washington Institute for Near East Policy, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/abbas-and-khazar-claim-separating-myth-fact.; Palestinian Media Watch, "PA PM Shtayyeh: Israel has falsified history," March 2023, https://palwatch.org/page/29801; For refutation of Khazar myth, see "Genetics and the Khazar Myth," https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC1336798/.

5 Palestinian Media Watch, "Abbas Spokesman: No historical proof," March 2023, https://palwatch.org/page/32969.

3 | ההרס השיטתי של אתרי ארכיאולוגיה יהודית בידי פלסטינים

א | הר הבית

הר הבית, כפי שהוא מוכר במסורת היהודית, ואל-חראם א-שריף במסורת האסלאמית, הוא המרחב הקדוש השנוי ביותר במחלוקת בעולם, ומשמש כמעין axis mundi (ציר העולם) עבור שתי הדתות. עבור היהודים זהו המקום הקדוש ביותר שקיים, המזוהה עם אבן השתייה, ממנה, על פי המסורת, נברא העולם, ועם מקום עומדם של בתי המקדש הראשון והשני. הר הבית נותר מוקד התפילה היהודית, אליו פונים היהודים בכל תפילותיהם, והוא מסמל בעת ובעונה אחת את השיא של הריבונות היהודית ההיסטורית, ואת המרכז הרוחני של הגאולה המשיחית העתידית (Barkay 2010; Reiter 2020).

מנגד, עבור המוסלמים המתחם קרוי "אל־חראם א־שריף" ("המתחם הקדוש והנאצל"), האתר השלישי בקדושתו באסלאם לאחר מכה ומדינה. הוא מקודש כמקום שאליו הגיע הנביא מוחמד במסע הלילה (אל־אסראא' ואל־מעראג') ובו שוכנים מסגד אל־אקצא וכיפת הסלע. בתאולוגיה האסלאמית שימש המקום גם כקִבְלָה הראשונה – כיוון התפילה הראשון של המוסלמים – והוא מוסיף להוות סמל עוצמתי לרציפות שושלת הנבואה האברהמית.

משום כך, האתר אינו נתפס רק כשריד ארכאולוגי, אלא מוקד חי של זהות לאומית, שבו כל שינוי פיזי או נרטיבי נתפס על ידי שני הצדדים כפגיעה ישירה בלגיטימיות ההיסטורית ובשלמות הרוחנית שלהם. (Seligman 2009: 179)

המחקר הארכאולוגי המודרני בהר הבית החל בשלהי שנות ה־50 של המאה ה־19, בעקבות מלחמת קרים. ד"ר ג'ון זליגמן (Seligman 2007: 42; 2009: 179), ארכאולוג בכיר ברשות העתיקות הישראלית, מתאר איך לאורך תקופת המנדט הבריטי ועד לשלטון הישראלי, הווקף המוסלמי (המועצה הדתית המוסלמית המופקדת על ניהול הר הבית) נמנע בדרך כלל משיתוף פעולה עם ארכאולוגים שאינם מוסלמים. זאת, בין היתר, בשל החשש כי חוקרים מערביים מונעים מהרצון לערער על מעמדם של מסגד אל־אקצא וכיפת הסלע כאתרים מוסלמיים. זליגמן מציין כי משנות ה־80 ועד לשנת 1996, קיים הווקף קשרים בלתי רשמיים עם רשויות הארכאולוגיה הישראליות, ולעיתים אף עדכן אותן מראש על עבודות מתוכננות. מצב זה השתנה באופן משמעותי בסתיו 1996, עם מעורבותה של התנועה האסלאמית בניהול הר הבית. התנועה האסלאמית, המזוהה עם תנועת האחים המוסלמים ומונהגת בידי השייח' ראאד סלאח מאום אל־פחם, שוללת כל זיקה או זכות יהודית להר הבית, ומקדמת טענות קונספירטיביות לפיהן ישראל מבקשת להרוס את מסגד אל־אקצא (Miller 2020; Seligman 2012: 30–51).

בשלהי שנות ה־90, ביצע הווקף, בשיתוף התנועה האסלאמית, עבודות בנייה רחבות היקף בהר הבית, תוך עקיפת הנהלים המקובלים בארכאולוגיה ואת הוראות החוק לשימור עתיקות. מוקד העבודות היה הסבת "אורוות שלמה" התת-קרקעיות למסגד אל־מרוואני, תוך התאמת המעברים העתיקים שמתחת למסגד אל־אקצא לשימושים חדשים. העבודות הגיעו לנקודה קריטית בסוף שנת 1999, כאשר נעשה שימוש בציוד מכני כבד לצורך חפירת כניסה מונומנטלית לאזור התפילה החדש. במסגרת זו נחפר בור רחב ממדים ללא פיקוח מקצועי, דבר שהוביל להרס "בלתי הפיך" של שכבות ארכאולוגיות באתר (Seligman 2007; 2009).

העדר הפיקוח הוביל לפינוי של אדמה עשירה בממצאים בהיקף של תכולת 400 משאיות, שנשפכה בעמק

קדרון כפסולת. יו"ר רשות העתיקות דאז עמי דרורי כינה באופן מפורסם פעולות אלה "פשע ארכיאולוגי". האירוע הזה הצית סערה פוליטית ומשפטית, שהובילה להקמת "הוועד הציבורי למניעת הרס העתיקות בהר הבית". בזמן שאישי ציבור וארכיאולוגים עתרו שוב ושוב לבית המשפט העליון שיתערב בנעשה, בית המשפט הפקיד באופן עקבי את הנושא בידי הממשלה, תוך ציון הרגישות הפוליטית העצומה סביב האתר כעניין של מדיניות פוליטית ולא עניין של שיפוט חוקי או מוניציפלי (Seligman 2007; 2009).

כפי שהסביר ד"ר זֶליגמן (2007), הווקף חפר בנובמבר 1999 שסע גדול של כ־40 מ"ר במשטח הר הבית. במהלך העבודות נחשפו קשתות עתיקות שנפרצו במלואן או בחלקן, וכן נגרם נזק חלקי לקיר עתיק נוסף בצדו המזרחי של בור החפירה. לאחר עבודות החפירה הנרחבות של שנות ה־90, הפעילות התאפיינה החל משנת 2001 בשלב נוסף של פיתוח שיטתי, אשר המשיך לשנות את שלמותם הארכאולוגית של החלק הדרומי ושל החלק המזרחי של הר הבית. שלב זה התמקד בהקמת תשתיות קבע ובהנגשת האתר החדש, לרבות פתיחת שתי קשתות בקמרונות המזרחיות של "אורוות שלמה" כדי שישמשו פתחי כניסה. לשם כך נבנה מכלול רחב היקף של שישה גרמי מדרגות ומשטחי ביניים, המוביל מן הרחבה הצפונית אל החללים התת-קרקעיים.

השטח שונה אף יותר בהקמתם של טרסות גדולות שנתמכו בסלעי ענק, וכן בהתקנת תשתיות מודרניות, בהן בור ניקוז בבסיס גרמי המדרגות, צנרת לבורות מים, ומערכות נרחבות של חשמל ואספקת מים. נוסף על כך, כ־6,000 מ"ר מן הרחבה שבין גרמי המדרגות החדשים לבין מסגד אל־אקצא רוצפו מחדש. פעולות אלה כללו לא אחת גם "שחזור" חלקי של שרידים עתיקים ללא פיקוח ארכאולוגי, תהליך שהוביל במקרים רבים לטשטוש או לפגיעה בקירות ובמבנים המקוריים מהתקופה ההרודיאנית ומתקופות מאוחרות יותר, כדי להתאימם לצרכים האדריכליים המודרניים (Seligman 2007).

החפירות הלא חוקיות שביצע הווקף בין השנים 1999-2001 היוו נקודת מפנה בהרס המורשת היהודית והנוצרית, המאופיין על פי ארכיאולוגים בשימוש "ברוטלי" בציוד מכני הנדסי להזזת אדמה באתר בעל חשיבות אוניברסלית. הפעילות ללא פיקוח הובילה לפינוי מכני של כ-9000 מ"ר של אדמה ארכיאולוגית, שנשפכה מאוחר יותר בעמק קדרון כפסולת. בגלל שהחומרים נלקחו בלי תיעוד סטרטיגרפי או פיקוח מקצועי, ההקשר הארכיאולוגי החיוני נותק לנצח, ואף שפרויקטים מאוחרים יותר של סינון שיקמו אלפי פריטים המתוארכים מעידן הברזל ועד לתקופה העות'מאנית, ערכם המדעי ניזוק באופן חמור בגלל הפגיעה הבלתי הפיכה ביכולת לשחזר את הקשר הפיזי בינם לבין שכבות האתר (Seligman 2007).

מעבר לאובדן הממצאים הניידים, עבודות הבנייה גם גרמו נזק מבני משמעותי להיסטוריה האדריכלית של המשטח. במסגרת העבודות נהרס בחלקו מעבר מקורה מתקופת ימי הביניים, וכן נפגע קיר עתיק ששילב באופן בולט מחזור של עמודי שיש וגרניט ממבנים קדומים יותר בהר הבית. נוסף על כך, נפגעו מתקני מים עתיקים, ובהם בור מים ותעלת ניקוז, והקיר הצפוני של החלל התת-קרקעי של "אורוות שלמה" נפרץ לפני שנעשה בו תיעוד ארכאולוגי. היעדר הפיקוח הארכאולוגי היה חמור במיוחד, משום שהחפירות חשפו נקודות מעבר קריטיות בהיסטוריה של האתר, תוך גילוי שרידי בנייה שנפרשו מהתקופה החשמונאית וההרודיאנית של ימי הבית השני, ועד לשיפוצים של התקופות האומיית, הפאטמית, והצלבנית (Seligman 2007: 45–50).

פענוח שרידים אלה נשען כיום על תצלומים שניצלו ותיעוד חזותי בלבד, במקום על מדע אמפירי. מן התיעוד עולה כי המבנים מהתקופה האומיית, כמו סדרת עמודי תמיכה שנבנו מאבנים הרודיאניות שעובדו מחדש באופן גס, היו ככל הנראה חלק מארקדה רחבת היקף או הרחבה של מערכת הקמרונות התת-קרקעיים, אשר השתרעה צפונה מעבר לתחומה הנוכחי. שלבי בנייה מאוחרים יותר, המתוארכים ככל הנראה לתקופות הצלבנית או האיובית, כללו שימוש בקשתות מחודדות ובבנייה גסה יותר, שנועדה לייצב את האזור לאחר

רעידות האדמה הגדולות של המאה ה־11. בתקופת התוספות העות'מאניות בימי הסולטאן סולימאן המפואר, הגיע מפלס הקרקע לגובהו הנוכחי. יישורן הבלתי מורשה של שכבות ארכאולוגיות אלה בעת החדשה מחק למעשה את העדויות הפיזיות לנקודות מעבר ההיסטוריות מורכבות (Seligman 2007: 45–50).[6]

ב | קבר יוסף

קבר יוסף הוא מוקד עליה לרגל יהודי, הנמצא בפאתי שכם המודרנית מדרום מזרח, סמוך לשכם המקראית (תל בלטה). בספר בראשית מסופר שיעקב אבינו קנה "חלקת שדה" מחוץ לשכם (פרק לג: יט). על פי ספר יהושע, בני ישראל העלו את עצמות יוסף ממצרים וקברו אותם בחלקה שקנה יעקב (פרק כב: לב).

הגיאוגרף וההיסטוריון הישראלי פרופסור זאב וילנאי (1985: 167-176) מפרט את הזיהוי של האתר הנוכחי עם אחוזת הקבר המקראית. הכומר אוסביוס מהכנסייה הנוצרית, שחי בקיסריה במאה הרביעית לספירה, מזכיר את קבר יוסף שליד ניאפוליס הרומאית, השם הלטיני לשכם. גם עולה רגל נוצרי אנונימי מבורדו שנסע לארץ הקודש בשנת 333 לספירה ביקר באתר.[7] במאה החמישית לספירה, שלח הקיסר הביזנטי תאודוסיוס השני את אנשיו לשכם כדי לחפור את קבר יוסף. האתר נזכר גם בכתביו של הגיאוגרף הערבי שמס א־דין אל־מקדסי בסביבות שנת 985, וכן אצל רבי יעקב הכהן (1180), רבי אשתורי הפרחי (1322) והנוסע היהודי משה באסולה (1522). החסיד היהודי שמואל גרונם פקד את קבר יוסף בשנת 1789; משלחת של מיסיונרים סקוטים ביקרו בו בשנת 1839; ורבי אברהם בן ישראל רוזאניס היה שם בשנת 1867.

ב־12 בדצמבר 1995, בהתאם להסכמי אוסלו (1995: סעיף 32), שכם עברה לשליטת הרשות הפלסטינית, בעוד שישראל שמרה על השליטה בקבר יוסף. בהסכם הביניים הישראלי-פלסטיני משנת 1995 (אוסלו ב'), שני הצדדים התחייבו להגן על האתרים הדתיים, לרבות הבטחת גישה חופשית וחופש פולחן.[8] מאז חתימת הסכמי אוסלו בשנת 1995, אתר קבר יוסף תפקד כמובלעת ישראלית פגיעה בלב שטח A שבשליטת הרש"פ, כשהוא הופך לאחד ממוקדי החיכוך המרכזיים של אלימות לאומנית. המתיחות הגיעה לשיאה במהלך האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000, כשהמתחם הוטל במצור על ידי המון פלסטיני. לאחר מותו של לוחם משמר הגבול מדחת יוסף ונסיגת כוחות צה"ל מהאתר, הקבר נבזז והוצת, וכיפתו נצבעה בירוק כסמל לכיבוש אסלאמי. תקופה זו סימנה את המעבר ממוסד דתי מתפקד (ישיבת "עוד יוסף חי") לאתר חרב, שכל נוכחות יהודית בו מחייבת תיאום ביטחוני משמעותי.

בעשרות השנים מאז הנסיגה בשנת 2000, אתר הקבר סובל ממעגל חוזר של הצתות והרס פיזי. אירועים מרכזיים התרחשו בשנת 2015 ושוב בשנת 2022, כשמתפרעים ניתצו את מצבת האבן והבעירו אש בחדרים הפנימיים. מעשי הוונדליזם נענים באופן תדיר בפעולות "בזק" של שיקום בהובלת המועצה האזורית שומרון תחת הגנה צה"לית, כפי שהיה בניסיונות האחרונים לתקן את מצבת הקבר לאחר שנותצה. האתר נותר מוקד לשפיכות דמים תדירה. בשנת 2011, שוטר פלסטיני ירה למוות במתפלל יהודי שניסה להגיע אל האתר ללא תיאום מראש.[9]

6 לניתוח ארכיאולוגי מפורט של הליך הסינון והפריטים המשוקמים, ראו Gabriel Barkay, "The Temple Mount Sifting Project," *Biblical Archaeology Review*.

7 "Pilgrimage to the Holy Land: The First Christian Account," Biblical Archaeology Society, https://library.biblicalarchaeology.org/sidebar/pilgrimage-to-the-holy-land-the-first-christian-account/.

8 החלוקה המנהלית והביטחונית הספציפית של אתר סבסטיה מפורטת בהסכם הביניים הישראלי-פלסטיני בדבר הגדה המערבית ורצועת עזה [אוסלו ב'], 28.9.1995, נספח III סעיף 32.

9 Jerusalem Center for Public Affairs, "Yet Again: The Vandalizing and Desecration of Joseph's Tomb," https://jcfa.org/yet-again-the-vandalizing-and-desecration-of-josephs-tomb/.

ג | אתרי מורשת ביו"ש

מחקר משנת 2021, שנערך על ידי ארגון "שומרים על הנצח" והמרכז להגנת עתיקות ישראל, מצביע על הרס שיטתי של אתרים ארכאולוגיים ביהודה ושומרון. על פי המחקר, כ־80% מתוך 365 אתרי המורשת החשובים ביותר באזור נפגעו במידה כלשהי (פורום שילה 2021: 11–12). הדוח, שפורסם על ידי פורום שילה, מזהיר כי קרוב ל־40% מהאתרים החשובים מצויים בסכנת הרס מיידית, בעיקר כתוצאה משוד עתיקות בהיקף "תעשייתי" ומשימוש בכלים מכניים כבדים. ההרס השיטתי מתמקד במיוחד באתרים מתקופת הבית השני, בשל ערכם הגבוה של הממצאים בשוק העתיקות הלא חוקי, והוא משקף מעבר ממעשי שוד בסגנון "פגע וברח", שאופייניים לאתרים בתוך תחומי הקו הירוק, לפעילות שיטתית ורחבת היקף.

הדוח מייחס לרשות הפלסטינית אחריות לכ־90% מן הנזקים, במסגרת מדיניות מכוונת שמטרתה למחוק את הזיקה ההיסטורית היהודית לאזור ולבסס השתלטות על קרקעות באמצעות עבודות חקלאות ובנייה בלתי חוקיות. פעילות זו היא הפרה ישירה של הסכם הביניים הישראלי-פלסטיני משנת 1995, המטיל על הרשות הפלסטינית חובה משפטית להגן על אתרי עתיקות ולשמרם. המשבר מתעצם בגלל מעמדו של שטח B, היוצר בפועל "שטח הפקר" שהשימור בו לוקה בחסר, ומחריף גם בשל מימון בינלאומי של פרויקטים לפיתוח וחרמות אקדמיים, המקשים על תיעוד מקצועי ושיטתי של האתרים.

העיר העתיקה סבסטיה, שהייתה עיר בירה ישראלית ומרכז הרודיאני, משמש דוגמה בולטת לכישלון המנהלי. בהיותה מחולקת בין אזורי B ו-C, כ־40% מהעיר אינה מסומנת ואינה נמצאת תחת הגנת המנהל האזרחי. בין השנים 2019-2020, הרש"פ קידמה פיתוח נרחב באזור הפגיע הזה, שכלל חפירות להקמת בסיס גדול ממדים לעמוד דגל בתוך הפורום הרומאי עצמו. הפרויקט הזה, שהושלם ללא כל אמות מידה ארכיאולוגיות, גרם לנזק בלתי הפיך לכיכר המרכזית של העיר (פורום שילה 2021: 11-12).

בפברואר 2021, ביצעה הרש"פ עבודות סלילת כביש שהרסו חלקים מחומה בת כ־3,200 שנה סמוך לשכם.[10] החומה היא חלק מאתר שהארכאולוג הישראלי אדם זרטל זיהה בשנת 1985 כמזבח יהושע בהר עיבל, כפי שהוא מתואר בספר יהושע. על פי ארגון "שומרים על הנצח", פועלים פלסטינים השתמשו באבנים עתיקות מחומת המעטפת של המזבח, ואף באבני המזבח עצמו, כדי לסלול את הכביש. בינואר 2024 גילה ארגון יהודי כי מזבח יהושע הושחת בידי מתפרעים ערבים, שהבעירו במקום צמיגים וריססו כתובות גרפיטי בעלות אופי לאומני. הארגון דיווח גם כי הרש"פ מתכננת להקים שכונת מגורים על שטח האתר עצמו.[11]

בשנת 2020 דוחות של ארגון רגבים (כפי שפורסם ב-JNS) מצאו שהרש"פ ניצלה את הירידה בפיקוח בתקופת מגפת הקורונה כדי להסב נזק משמעותי לאתר המורשת היהודית העתיק תל ארומה. מצודה זו, מתקופת החשמונאים, הייתה חלק ממערך אסטרטגי של ביצורים שהקימו צאצאי המכבים במאה הראשונה או השנייה לפנה"ס, ושימשה מעוז מרכזי בין השומרון לבין בקעת הירדן. על פי הממצאים, צוותי בנייה של הרש"פ סללו דרך גישה כדי להכניס ציוד מכני כבד, ובכך הרסו את חומות המצודה העתיקות ואת מאגרי המים ההיסטוריים. בכירי הרש"פ ועיריית ביתא הכריזו רשמית על תל ארומה כעל "אתר מורשת פלסטיני" – מהלך ששימש להצדקת המשך ההרס והקמת תשתיות מודרניות במקום, בהן גנרטורים ותאורה היקפית.[12]

10 "Joshua's Mount Ebal altar site harmed by Palestinian road work," The Jerusalem Post, February 2021, https://www.jpost.com/archaeology/joshuas-mount-ebal-altar-site-harmed-by-palestinian-road-work-658521.

11 "Joshua's Altar vandalized by Arab rioters," *The Jerusalem Post, January 2024,* https://www.jpost.com/israel-news/article-780702.

12 "PA systematically demolishing Hasmonean dynasty fortress - report," *The Jerusalem Post,* May 2020, https://www.jpost.com/israel-news/pa-systematically-demolishing-hasmonean-dynasty-fortress-report-627714.

בין השנים 2012 ל־2019 נגרם נזק חמור לכמה מאתרי המורשת היהודית והקלאסית החשובים ביותר, כתוצאה מבנייה בלתי חוקית ומשוד עתיקות. בשנת 2012 נתפסה סמוך למודיעין חוליה של שודדי עתיקות בעת שניסתה לשדוד מערות מתקופת מרד בר-כוכבא.[13] בין השנים 2015 ל־2018 השתמשו פלסטינים בציוד מכני כבד כדי להרוס מתחמי מסתור עתיקים בקריית ערביה (אל־ערוב), ואת שרידי העיר הרומית ארכלאיס הסמוכה לעוג'ה א־תחתא.[14] באותה תקופה נבנו באופן בלתי חוקי בתי ספר ומסגדים ישירות מעל האתר הארכאולוגי חורבת ענים עילית.[15] בשנת 2019 חפירות בלתי חוקיות בארמונות החשמונאים ביריחו חשפו ופגעו בבית קברות גדול מתקופת בית שני, אשר חוקרים סבורים כי הכיל את קבריהם של כוהנים בכירים.[16]

4 | המסגרת המשפטית להגנה על אתרים היסטוריים, תרבותיים ודתיים

ההרס השיטתי של אתרי ארכיאולוגיה יהודיים אינו סדרה של מקרי וונדליזם מבודדים אלא הפרה יסודית של הדין הבינלאומי. על מנת להבין את חומרתם של מעשים אלה, יש לבחון אותם מזווית של כוונה מפלה (discriminatory intent), מרכיב מפתח בהגדרת רדיפה ופשעים נגד האנושות.

א | הגנה בזמן סכסוך מזוין

סעיף 27 הן לאמנת האג משנת 1899 בדבר חוקי המלחמה ביבשה ומנהגיה והן לאמנת האג משנת 1907 בדבר הדינים והמנהגים של מלחמה ביבשה קובע כי יש להימנע מתקיפת מבנים המוקדשים לדת, לאמנות ולמדע, ובלבד שאינם משמשים למטרות צבאיות. אמנת האג משנת 1954 להגנת נכסי תרבות בשעת סכסוך מזוין נוסחה במטרה להרחיב את ההגנה על נכסי תרבות במהלך סכסוכים מזוינים. סעיף 1 לאמנה מגדיר נכס תרבות כ:"נכסי מטלטלים או מקרקעים בעלי חשיבות מרובה למורשת התרבות של כל עם ועם, כגון מצבות זיכרון אדריכליות, אומנותיות, או היסטוריות, אחד דתיות ואחד חילוניות"

סעיף 53 לפרוטוקול הנוסף הראשון לאמנות ז'נבה משנת 1977 אוסר על תקיפת "מקומות פולחן המהווים את מורשתם התרבותית או הרוחנית של עמים". כמו כן, סעיף 16 לפרוטוקול הנוסף השני אוסר על תקיפת "...מקומות פולחן המהווים את מורשתם התרבותית או הרוחנית של עמים...". ישראל היא צד לאמנת ז'נבה הרביעית ולאמנת האג משנת 1954, אך אינה צד לפרוטוקולים הנוספים. עם זאת, ישראל הכירה בכך שהיא מחויבת להוראות תקנות האג ולהוראות ההומניטריות של אמנת ז'נבה הרביעית (שמגר, 1971).

13 "In Bar Kochba rebels' caves, salvaging what the thieves left behind," *The Times of Israel,* https://www.timesofisrael.com/in-bar-kochba-rebels-caves-salvaging-what-the-thieves-left-behind/.

14 "Palestinians destroy Second Temple era hiding complex," *Israel National News,* https://www.israelnationalnews.com/news/201729; Eitan Nechin, "In Ruins," *The Drift,* https://www.thedriftmag.com/in-ruins/.

15 Regavim, "Illegal excavations at Hasmonean Palaces," Facebook, https://www.facebook.com/regavim/photos/a.112918748780762/1059432500796044/.

16 "Ancient Second Temple era cemetery damaged by illegal excavations," *Israel Hayom,* April 2019, https://www.israelhayom.co.il/article/659287.

סעיף 5 לאמנת האג משנת 1954 קובע:

3. כל בעל אמנה שכבש את ארצו של בעל אמנה אחר, כולה או קצתה, יתמוך ככל האפשר ברשויות הלאומיות המוסמכות של הארץ הכבושה בשמירתם ובשימורם של נכסי התרבות שלה.

4. אם יתעורר הצורך לנקוט באמצעים לשימור נכסי התרבות המצויים בארץ כבושה ואשר ניזוקו בפעולות צבאיות, ואם הרשויות הלאומיות המוסמכות לא יוכלו לנקוט באמצעים אלה, תנקוט המעצמה הכובשת, ככל האפשר ובשיתוף הדוק עם רשויות אלה, באמצעי השימור הנחוצים ביותר.

בהינתן הכישלון המחפיר של הרש"פ בשימור אתרים ארכיאולוגיים, בייחוד אתרי מורשת יהודית, חובת ההגנה חלה על מדינת ישראל.

ב | החוק הפלילי הבינלאומי

הרס מכוון של מורשת תרבותית מעוגן כהפרה של דיני המלחמה במספר מקורות במשפט הבינלאומי, ובהם: סעיף 3(ד) לחוקת בית הדין הפלילי הבינלאומי ליוגוסלביה לשעבר (ICTY) משנת 1993; סעיף 20(ה) (iv) לטיוטת קוד הוועדה למשפט בינלאומי משנת 1996 בדבר פשעים נגד השלום וביטחון האנושות; סעיף 8(2) (ב) (ix) לאמנת רומא של בית הדין הפלילי הבינלאומי (ICC) משנת 1998; וסעיף 7 לחוק הקמבודי משנת 2004 להקמת הלשכות המיוחדות בבתי המשפט של קמבודיה לשם העמדתם לדין של האחראים לפשעים שבוצעו בתקופת קמפוצ'יאה הדמוקרטית.

במשפטי נירנברג, קבע בית הדין הצבאי הבינלאומי כי ההרס השיטתי של בתי כנסת בידי גרמניה הנאצית היווה רדיפה, המוגדרת כפשע נגד האנושות.[17] באופן דומה, ה – ICTY הכיר בכך שהרס מכוון של מוסדות דתיים עשוי לעלות לכדי פשע הרדיפה (Abtahi, 2001). לדברי בית הדין:

"כאשר [הרס מכוון של מורשת תרבותית דתית] מבוצע מתוך כוונה מפלה כנדרש, הוא מהווה מתקפה על עצם זהותו הדתית של עם. ככזה, הוא מבטא כמעט באופן טהור את הרעיון של "פשעים נגד האנושות", שכן האנושות כולה נפגעת מהשמדתה של תרבות דתית ייחודית ונכסי התרבות הנלווים לה".

לפיכך, בית הדין קבע כי:

> "הרס וגרימת נזק בזדון למוסדות המוקדשים [...] לדת או לחינוך, **כאשר הם מלווים בכוונה המפלה הנדרשת, עשויים לעלות לכדי מעשה של רדיפה**[...]".[18]

בפסק דין Kordić משנת 2004, בית המשפט מצא שהרס מסגדים שלא למטרה צבאית יכול להתקבל כראיה לכוונה להשמיד אוכלוסייה מסוימת (הדבר נאמר ביחס להרס של מקומות קדושים בעיירה אהמיצי, אתר בעל משמעותית דתית ותרבותית עצומה עבור המוסלמים הבוסנים). בפסק דין Kordić משנת 2001, תקיפות על רכוש דתי הובנו כחלק מהכוונה להשמיד קבוצה. ה-ICTY קבע שהרס מכוון של מורשת תרבותית נחשב עבירה פלילית תחת הדין הבינלאומי המנהגי.[19]

17 International Military Tribunal, Nuremberg, "Judgment," *American Journal of International Law* 41 (1947): 172, 243–247, 294–295.

18 *Prosecutor v. Kordić & Čerkez,* Case IT-95–14/2-T, Trial Chamber Judgment, February 26, 2001, para. 207; *Prosecutor v. Tihomir Blaškić,* Case IT-95-14-T, Trial Chamber Judgment, March 3, 2000, para. 227.

19 *Prosecutor v. Kordić and Čerkez,* Case IT-95-14/2-T, Trial Chamber Judgment, February 26, 2001, para. 809, http://www.un.org/icty/kordic/trialc/judgement/index.htm; *Prosecutor v. Krstić,* Case IT-98-33-T, Trial Chamber Judgment, August 2, 2001, para. 207, http://www.un.org/icty/krstic/TrialC1/judgement/index.htm; *Prosecutor v. Krstić,* Case IT-98-33-A, Appeals Chamber Judgment, April 19, 2004, http://www.un.org/icty/krstic/Appeal/judgement/index.htm; *Prosecutor v. Brđanin*, Case IT-99-36-T, Trial Chamber Judgment, September 1, 2004, para. 595; *Prosecutor v. Strugar, Case IT-01-42-T, Trial Chamber Judgment, January 31, 2005, para. 229.*

ה-ICTY קבע בנוסף שהרס רכוש תרבותי יכול לעלות לכדי רצח-עם:

> "כאשר מתקיימת השמדה פיזית או ביולוגית, ישנן לעתים קרובות בו בזמן גם תקיפות על נכסים דתיים וסמלים של אותה קבוצה, תקיפות שיכולות להיחשב ראיות לכוונה להשמיד באופן פיזי את הקבוצה. במקרה הזה, יש לקחת בחשבון [את ההרס המכוון של המסגדים ובתים השייכים לחברי הקבוצה] כראיה לכוונה להשמיד את הקבוצה".[20]

באופן דומה, ה- ICC גזר בשנת 2016 תשע שנות מאסר על אחמד אל־פקי אל־מהדי, חבר בארגון ג'יהאד המזוהה עם המדינה האסלאמית (דאע"ש), בגין הרס מכוון של עשרה מבנים דתיים והיסטוריים בעיר טימבוקטו שבמאלי ביוני וביולי של שנת 2012.

בקביעת העונש, בית הדין בחן את חומרת העבירה. אף שהערכאה הכירה בכך שעבירות נגד רכוש חמורות פחות מעבירות נגד בני אדם, היא סברה שהמעשה חמור לא רק בשל חשיבותם הדתית של האתרים, אלא גם בשל משמעותם הסמלית והרגשית עבור תושבי טימבוקטו. מבני הקבורה של קדושים, כמו גם המסגדים (שהותקפו אף הם בידי המורדים), מהווים חלק בלתי נפרד מהלכידות החברתית ומהזהות המשותפת של הקהילה, וכל האתרים למעט אחד היו מוכרים כאתרי מורשת עולמית של אונסק"ו. האתרים נחשבו בעלי חשיבות בינלאומית, ועל כן הריסתם נתפסה כאירוע בינלאומי.21

בשל ערכם התרבותי והדתי יוצא הדופן של האתרים – ערך שהוכר כבעל משמעות כלל עולמית –הפגיעה בהם קיבלה מעמד של הפרת "חוק מחייב" (jus cogens) במשפט הבינלאומי. הדבר שיקף את ההכרה ההולכת ומתחזקת כי השמדת אתרי המורשת של עם אינה רק פגיעה ברכוש, אלא מתקפה על האנושות כולה, ומשכך חמורה יותר מהשחתת נכסים רגילים.

בית הדין העניק פרשנות חדשנית לסעיף 8(2)(ה)(iv) לאמנת רומא, וקבע שהאיסור על תקיפת נכסי תרבות אינו מוגבל בהכרח למצבים של סכסוך מזוין בלבד. אף שאל־מהדי הודה באשמה, בית הדין בחר לקיים בירור עובדתי מקיף, הן לשם התיעוד ההיסטורי והן על מנת לשמר את הזיכרון הקולקטיבי של בני מאלי, מתוך תפיסה שהליך זה מהווה צעד חשוב לקראת פיוס עם המורשת התרבותית שנפגעה. בית הדין הדגיש כי קורבנות העבירות אינם רק תושבי מאלי, אלא גם הקהילה הבינלאומית הקולקטיבית, ובייחוד המדינות החברות באונסק"ו, אשר קיבלו על עצמן אחריות לשימור אתרי המורשת העולמית ולמניעת השמדתם. מעבר לפסיקת פיצויים כספיים, הורה בית הדין לאל־מהדי להתנצל, לפרסם את ההקלטה באתר האינטרנט של בית הדין, ולשדר את המסר לתושבי טימבוקטו, למען האפקט הרגשי המשמעותי.

מסר בית הדין היה ברור: פיצויים כספיים ושיקום פיזי של האתרים, חשובים ככל שיהיו, אינם מספיקים כדי לתקן את העוול שנגרם. יש לנקוט צעדים שיאפשרו בהדרגה פיוס ושיקום (Sadowski 2022: 99).

20 *Prosecutor v. Krstić,* Case IT-98-33-T, Trial Chamber Judgment, August 2, 2001, para. 580.

21 *Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi,* Case ICC-01/12-01/15, Judgment, September 27.

5 | שימור המורשת היהודית

ישראל דוחה את תחולתם המשפטית של דיני התפיסה הלוחמתית (Belligerent Occupation) ביהודה ושומרון. את עמדתה הרשמית של ישראל גיבש מאיר שמגר (1971), שכיהן כפרקליט הצבאי הראשי בשנת 1967 ובהמשך כיועץ המשפטי לממשלה. עמדתו פורסמה לראשונה בעברית בשנת 1967 ולאחר מכן באנגלית במאמר שראה אור בשנת 1971.

לפי שמגר, מעמדה של ישראל ביהודה ושומרון הוא- sui generis מקרה ייחודי שאין לו תקדים מלא במשפט הבינלאומי. שטחי יו"ש (וכן רצועת עזה) היו חלק משטח המנדט הבריטי על ארץ ישראל לפני שנתפסו בידי ירדן ומצרים במעשי תוקפנות לא חוקיים. שמגר הבחין בין אותם חלקים באמנת ז'נבה הרביעית שנועדו להגן על זכויותיה של ריבונות קודמת לשוב ולשלוט בשטח – זכויות שאינן קיימות במקרה של יהודה ושומרון – לבין ההוראות ההומניטריות של האמנה, אותן ישראל מקיימת בפועל.

בשנים האחרונות, זכתה עמדתה של ישראל לתמיכה בינלאומית מסוימת. ארצות הברית הכירה בחוקיות ההתיישבות היהודית ביהודה ושומרון, ובנוסף העבירה את שגרירותה מתל אביב לירושלים, לאזור שעבר לשליטת ישראל בשנת 1967. כמו כן, ארצות הברית מסמנת מוצרים המיוצרים ביהודה ושומרון כ-"Made in Israel" , בניגוד לגישת האיחוד האירופי.[22] באופן כללי, עמדתה של ישראל באשר למעמדה המשפטי ביהודה ושומרון הייתה במשך שנים רבות מבודדת יחסית בזירה הבינלאומית, אך כיום היא נהנית ממידה מסוימת של הכרה ותמיכה. בין היתר, הדבר בא לידי ביטוי בדעת מיעוט ב-ICJ (בית הדין הבינלאומי לצדק) בהליך מייעץ של האו"ם, אשר תמכה בהכרה בזכויותיה הריבוניות של ישראל ביהודה ושומרון.[23]

בכל מקרה, דיני התפיסה הלוחמתית אינם מונעים מישראל להגן על אתרים ארכיאולוגיים. ישראל חתומה על אמנת האג משנת 1954. סעיף 5 לאמנה קובע:

> כל בעל אמנה שכבש את ארצו של בעל אמנה אחר, כולה או קצתה, יתמוך ככל האפשר ברשויות הלאומיות המוסמכות של הארץ הכבושה בשמירתם ובשימורם של נכסי התרבות שלה.

אם יתעורר הצורך לנקוט באמצעים לשימור נכסי התרבות המצויים בארץ כבושה ואשר ניזוקו בפעולות צבאיות, ואם הרשויות הלאומיות המוסמכות לא יוכלו לנקוט באמצעים אלה, תנקוט המעצמה הכובשת, ככל האפשר ובשיתוף הדוק עם רשויות אלה, באמצעי השימור הנחוצים ביותר.

נוכח הפגיעה המתמשכת של הרש"פ במורשת הארכאולוגית היהודית, האחריות להגנה על אתרים אלה מוטלת על ישראל. בהתאם לסעיף 2 (3) להסכם הביניים הישראלי–פלסטיני משנת 1995 (אוסלו ב'), "הצד הפלסטיני יגן וישמור על כל האתרים הארכאולוגיים, ינקוט בכל האמצעים הדרושים כדי להגן על האתרים האמורים ולמנוע נזק להם, וינקוט בכל אמצעי הזהירות בעת ביצוע פעילויות, לרבות פעילויות אחזקה ובנייה, העשויות להשפיע על האתרים האמורים." כמו כן, אמנת אונסק"ו משנת 1972 בדבר הגנת המורשת התרבותית והטבעית העולמית, אף שהיא מכירה בכך שהאחריות הראשונית להגנה על אתרי מורשת מוטלת על המדינות שברשותן הן מצויות, קובעת כי היות שמדובר ב"מורשת של העולם" יש למדינות החברות "מחויבות לשיתוף פעולה של הקהילה הבינלאומית להגנה עליה".

22 ראו: Michael Pompeo, "Secretary Pompeo Comments on Israeli Civilian Settlement Activity," U.S. Embassy in Israel, November 18, 2019, https://il.usembassy.gov/secretary-pompeo-comments-on-israeli-civilian-settlement-activity/; "Marking of Country of Origin," U.S. State Department, https://2017-2021.state.gov/marking-of-country-of-origin/.

23 לדעת המיעוט המלאה בעניין ההקשר ההיסטורי של הסכסוך ראו International Court of Justice, *Legal Consequences Arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, Including East Jerusalem,* Advisory Opinion, 19 July 2024, Dissenting Opinion of Vice-President Sebutinde.

בהתאם לכך, ישראל אישרה תכנית רב־שנתית בהיקף של 120 מיליון ש"ח, שמטרתה להגן על אתרי העתיקות ביהודה ושומרון. במקביל, הכנסת מקדמת חקיקה להקמת רשות למורשת יהודה ושומרון, שתפקידה יהיה לשמר ולהגן על אתרי המורשת באזור. בנוסף, ישראל הכריזה על למעלה משישים אתרים בצפון השומרון כאתרים ארכאולוגיים מוגנים, בהם סבסטיה מצפון־מערב לשכם, וכן העבירה למוזיאונים ישראליים ממצאים ארכאולוגיים שהוחזקו באופן בלתי חוקי בידי גורמים פלסטיניים.[24]

חוק העתיקות הישראלי משנת 1978, שמגדיר את ההרס או ההשחתה של אתרים ארכיאולוגים כעבירה פלילית אינו חל על יהודה ושומרון.[25] יש להרחיב את תחולתו של החוק כך שיכלול את האזור, דרך חקיקה בכנסת או דרך צו צבאי.

ההוראות ה"הומניטריות" באמנת ז'נבה הרביעית נועדו להגן על בני אדם, המכונים "אנשים מוגנים" (protected persons). לעומת זאת, חוק העתיקות מסדיר את אופן הטיפול בנכסים ובממצאים בעלי חשיבות היסטורית וארכאולוגית. בעת שנדונה אימוצן של ההוראות ההומניטריות, לא עלה כלל על הדעת כי משטר ההגנה על עתיקות הוא בעל אופי "הומניטרי". לפיכך, התחייבותה של ישראל ליישם את ההוראות ההומניטריות של דיני התפיסה הלוחמתית אינה מונעת את החלתו של חוק העתיקות ביהודה ושומרון.

לצד חוקים רבים החלים באופן אישי על אזרחי ישראל באזור, במהלך השנים הוחלו גם מספר חוקים "טריטוריאליים" (שאינם פרסונליים). הדוגמה הבולטת והמאוחרת ביותר היא חוק יישום תכנית ההתנתקות, התשס"ה–2005. החוק כולל שורה של הוראות מפורטות הנוגעות לשטח עצמו, ובהן פינוי נכסים, הסדרת זכויות קניין, והגבלות על כניסה ושהייה באזורים מסוימים. בשנים האחרונות תוקן החוק, והוסרו האיסורים על כניסה ושהייה באותם אזורים. לאורך השנים ישראל החילה על יהודה ושומרון גם מגוון חוקים אזרחיים נוספים, החל מדיני מסים, גיוס ובחירות, ועד להסדרים רחבים יותר המסדירים את הכניסה אל האזור ואת היציאה ממנו.[26] ישראל בחרה שלא להחיל את כלל דיניה האזרחיים על השטח, אך היא הוכיחה כי ביכולתה לעשות כן כאשר היא סבורה שקיים צורך בכך. אכן, המכנה המשותף לכל מעשי החקיקה הללו הוא קיומו של צורך כלשהו.

בהקשר של צורך בשינוי הדין החל באזור, הניסיון המצטבר מלמד כי תחום הארכאולוגיה אכן מצדיק התערבות חקיקתית דחופה. הנזק הנגרם כיום לאתרי מורשת ולאוצרות היסטוריים ייחודיים – נכסים השייכים הן לעם היהודי והן למורשתה של האנושות כולה – מחייב נקיטת צעדים משפטיים ומעשיים מתאימים לשם הגנתם.

לבסוף, מטרתם של דיני הכיבוש היא שימור הסטטוס קוו באזור הכבוש. כפי שצוין, ישראל לא אימצה עמדה זו כלפי יהודה ושומרון ושינתה בעת הצורך את העובדות בשטח. אולם גם ללא עמדה זו, הנורמות המשפטיות אמורות לשרת רק את מטרת שימור העובדות הקיימות. אם תחת סמכותה של מדינת ישראל נהרסת ונשדדת מורשת שערכה לא יסולא בפז רק מפני שהיא חוששת לשנות את הסטטוס קוו המשפטי ולכן

24 מאמצי חקיקה מהעת האחרונה כוללים את הצעת חוק רשות המורשת ביהודה ושומרון; ראו: https://main.knesset.gov.il/apps/legislation/main/bills/2200570

25 דיון בוועדת הכנסת על הגנת העתיקות, חדשות הכנסת, https://main.knesset.gov.il/apps/committees/4192/news/10790

26 חוק יישום תכנית ההתנתקות התשס"ה-2005 הסדיר את פינוי הנכסים ואת זכויות הקניין; איסורי הכניסה לאזורים מסוימים בוטלו לאחרונה דרך תיקונים לחוק; דוגמאות בולטות לדינים אזרחיים שהוחלו על השטח בהתבסס על צורך כוללות את פקודת מס הכנסה [נוסח חדש], התשכ"א-1961; את החוק להארכת תוקפן של תקנות שעת חירום (יהודה והשומרון – שיפוט בעבירות ועזרה משפטית), התשכ"ז-1967; ואת חוק שירות הביטחון [נוסח משולב], התשמ"ו-1986; השלטון האזורי והמנהלי בשטח מוסדר גם על ידי הצו בדבר הקמת מינהל אזרחי (יהודה ושומרון) (מס' 947), התשמ"ב-1981 והצו בדבר ניהול מועצות אזוריות (יהודה והשומרון) (מס׳ 783), התשל״ט–1979.

נמנעת מהפעלת מנגנוני הגנה שעומדים לרשותה לטובת העתיקות ביהודה ושומרון, ישראל עצמה תחתור תחת עצם מטרתם של דיני הכיבוש.

כפי שנאמר לעיל, השמדת נכסי תרבות היא פשע מלחמה ופשע נגד האנושות תחת הדין הבינלאומי המנהגי ועל פי אמנת רומא שאימץ ה-ICC. הרשות הפלסטינית הפכה לחברה ב-ICC ב- 1.4.2015[27] ועל כן, יש ל-ICC סמכות שיפוטית על כל פלסטיני שמחבל באתרי מורשת ארכיאולוגיים. (למרות שישראל אינה מכירה במדינה פלסטינית ומתנגדת לסמכות השיפוט של ה-ICC).28 ה-ICC יכול להוציא צווי מעצר לבכירים ברש"פ שאישרו את בניית התשתיות שגרמה להרס אתרים ארכיאולוגיים, אם כי מבחינה פוליטית קשה לדמיין אפילו מהלך כזה. ישראל אינה יכולה לצפות מערכאות או מוסדות בינלאומיים לצדק או אחריותיות.

סיכום

המחיקה השיטתית של המורשת התרבותית היהודית בארץ ישראל אינה סדרה אקראית של מעשי וונדליזם נקודתיים, אלא מסע מתואם של "מחיקת זהות", הכולל את הכחשת ההיסטוריה היהודית לצד ההרס הפיזי של אתרי מורשת. שילוב בין ההכחשה המתמשכת של הזיקה ההיסטורית היהודית לארץ ישראל מצד ההנהגה הפלסטינית לבין "פשעים ארכאולוגיים" מתועדים באתרים כמו הר הבית, קבר יוסף ואתרים רבים ברחבי יהודה ושומרון, מצביע על דפוס עקבי של רדיפה תרבותית. על פי המשפט הבינלאומי, ניסיונות מכוונים למחוק את המורשת התרבותית והרוחנית של קבוצה עשויים להוות פשע נגד האנושות, בהתאם לתקדימים שהכירו בהרס סמלים דתיים כראיה לכוונה לפגוע בעצם זהותה של קבוצה.

מאחר שהרשות הפלסטינית והמוסדות הבינלאומיים כשלו במידה רבה בהגנה על אוצרות מורשת שאין להם תחליף, האחריות המשפטית והמוסרית להגן על "מורשת עולמית" זו מוטלת על ישראל. בסופו של יום, השלמה עם המשך ההרס בשם השמירה על הסטטוס קוו המשפטי תחטיא את תכליתם של דיני ההגנה הבינלאומיים על מורשת תרבותית. משום כך, נקיטת צעדים יזומים לשימור והגנה על האתרים הארכאולוגיים, השרידים והממצאים ההיסטוריים אינה רק זכות, אלא צורך דחוף למען שמירת האמת ההיסטורית והמורשת התרבותית לדורות הבאים.

27 "The Situation in the State of Palestine," International Criminal Court, https://www.icc-cpi.int/palestine.

28 Avichai Mandelblit, "The International Criminal Court's Lack of Jurisdiction over the So-called 'Situation in Palestine,'" Office of the Attorney General, November 20, 2019.

מקורות

1899 Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land. 1899. 32 Stat. 1803.

1907 Hague Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land. 1907. 36 Stat. 2277.

1954 Hague Convention: Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. 1954. 249 U.N.T.S. 240.

1977 Additional Protocol I: Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949. 1977. 1125 U.N.T.S. 3.

1977 Additional Protocol II: Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949. 1977. 1125 U.N.T.S. 609.

Abtahi, Hirad. 2001. "The Protection of Cultural Property in Times of Armed Conflict: The Practice of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia." Harvard Human Rights Journal 14.

Bar, Neil, and Harel Chorev Halewa. 2025. "Constructed Autochthony: Palestinian Nationalist Historical Revisionism." *The Journal of the Middle East and Africa* 16 (2): 192. https://doi.org/10.1080/21520844.2025.2500763.

Barak, Ehud. 2002. "Camp David and After: An Exchange (1. An Interview with Ehud Barak)." Interview by Benny Morris. The New York Review of Books, 13 June. https://www.nybooks.com/articles/2002/06/13/camp-david-and-after-an-exchange-1-an-interview-wi/.

Barkay, Gabriel and Zachi Dvira. 2016. "Relics in Rubble: The Temple Mount Sifting Project." *Biblical Archaeology Review*, Nov./Dec.

Barnett, David. 2011. "The Mounting Problem of Temple Denial." *Middle East Review of International Affairs* 15 (2): 22.

Ben-Ami, Shlomo. 2022. *Prophets without Honor: The 2000 Camp David Summit and the End of the Two-State Solution*. New York: Oxford University Press.

Ben-Gurion, David. 1947. "Testimony before the Palestine Royal Commission [The Peel Commission], Jerusalem, January 7, 1937." In *The Jewish Plan for Palestine: Memoranda and Statements presented by The Jewish Agency for Palestine to the United Nations Special Committee on Palestine*, 7–12. Jerusalem: Jewish Agency for Palestine.

Biblical Archaeology Society. n.d. "Pilgrimage to the Holy Land: The First Christian Account." https://library.biblicalarchaeology.org/sidebar/pilgrimage-to-the-holy-land-the-first-christian-account/.

Breger, Marshall J., Yitzhak Reiter, and Leonard Hammer, eds. 2010. *Holy Places in the Israeli-Palestinian Conflict*. London: Routledge.

Darwish, Mahmoud. 2014. *Why Did You Leave the Horse Alone?* Trans. Mohammad Shaheen. London: Hesperus Press.

Herzl, Theodor. (1896) 1934. The Jewish State. Trans. Sylvie D'Avigdor. London: Central Office of the Zionist Organization.

International Criminal Court (ICC). n.d. "The Situation in the State of Palestine." https://www.icc-cpi.int/palestine.

International Law Commission. 1996. *Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind*. http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/7_4_1996.pdf.

Israel Legal Dispatch. 2026 "Israel's Obligation to Protect Archaeological Heritage." https://israellegaldispatch.substack.com/p/israels-obligation-to-protect-archaeological.

Jabotinsky, Ze'ev. 1959. "The Iron Wall." In The Writings of Ze'ev Jabotinsky, vol. 1, 14–16. New York: Jabotinsky Institute. First published 1923 in Rassvyet.

Jerusalem Center for Public Affairs. n.d. "Yet Again: The Vandalizing and Desecration of Joseph's Tomb." https://jcfa.org/yet-again-the-vandalizing-and-desecration-of-josephs-tomb/.

Keyser, Zachary. 2020. "PA Systematically Demolishing Hasmonean Dynasty Fortress—Report," *Jerusalem Post*, 20 May. https://www.jpost.com/israel-news/pa-systematically-demolishing-hasmonean-dynasty-fortress-report-627714.

Lazaroff, Tovah. 2021. "Joshua's Mount Ebal Altar Site Harmed by Palestinian Road Work," *Jerusalem Post*, 11 February. https://www.jpost.com/archaeology/joshuas-mount-ebal-altar-site-harmed-by-palestinian-road-work-658521.

Jerusalem Post Staff. 2024. "Joshua's Altar Vandalized by Arab Rioters," *The Jerusalem Post*, 4 January. https://www.jpost.com/israel-news/article-780702.

Joffrey, Tzvi. 2023. "Palestinians pave new road over archaeological site in northern West Bank," *Jerusalem Post*, 14 March. https://www.jpost.com/archaeology/article-734320.

Kedar, Mordechai. n.d. "The Religious Element in Islam's Struggle against Israel." Kohelet Policy Forum. https://www.kohelet.org.il/en/article/the-religious-component-in-islams-war-on-israel/.

Khalidi, Rashid. 1997. *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*. New York: Columbia University Press.

2025 "Knesset Committee Discusses Antiquities Protection." [In Hebrew.] Knesset News 25 February https://main.knesset.gov.il/apps/committees/4192/news/10790.

Larkin, Craig, and Michael Dumper. 2012. "In Defense of Al-Aqsa: The Islamic Movement Inside Israel and the Battle for Jerusalem." *The Middle East Journal* 66 (1): 30–51. https://doi.org/10.3751/66.1.12.

Litvak, Meir. 2009. "Constructing a National Past: The Palestinian Case." In *Palestinian Collective Memory and National Identity*, 94–112. New York: Palgrave Macmillan.

Mandelblit, Avichai. 2019. *The International Criminal Court's Lack of Jurisdiction over the So-called 'Situation in Palestine*.' Office of the Attorney General.

Miller, Kristen. 2020. "Beyond Sacred Space: The Struggle for Al-Aqsa and the Islamic Movement in Israel." MS thesis, University of Arizona.

2023. "Palestinian Authority PM denies Jewish history: They have no "connection" to the land," *Palestinian Media Watch*, 18 March. https://palwatch.org/page/32969.

"Abbas' advisor: The Jewish temple is "a myth," there never was a Jewish "Temple, presence, or sovereignty" here," *Palestinian Media Watch*, 27 August. https://palwatch.org/page/35480.

2025. "Abbas' Advisor denies Jewish history: "Zionist movement's colonialist inventions" and "pure lies,'" *Palestinian Media Watch*, 1 December. https://palwatch.org/page/41773.

Peri, Oded. 1999. "Islamic Law and Christian Holy Sites: Jerusalem and Its Vicinity in Early Ottoman Times." *Islamic Law and Society* 6 (1): 97–111.

Pompeo, Mike. "Secretary Pompeo Comments on Israeli Civilian Settlement Activity." Remarks to the press. U.S. Department of State. November 18, 2019. https://2017-2021.state.gov/2019/11/18/secretary-michael-r-pompeo-remarks-to-the-press/.

Reiter, Yitzhak. 2020. *Islam, Jews and the Temple Mount: The Rock of Our/Their Existence*. London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003032977.

Rubinstein-Shemer, Nesya. 2016. "Qaradawi's View on the Israeli-Palestinian Conflict." *Current Trends in Islamist Ideology*, 29 April. https://www.hudson.org/node/39679.

Sadowski, Mirosław Michał. 2022. "Heritage Strikes Back: The Al Mahdi Case, ICC's Policy on Cultural Heritage and the Pushing of Law's Boundaries." *Undecidabilities & Law* 2: 99. DOI:10.14195/2184-9781_2_5.

Julia Sebutinde, "Dissenting Opinion of Vice-President Sebutinde," in Legal *Consequences Arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, Including East Jerusalem,* Advisory Opinion, July 19, 2024, International Court of Justice.

Seligman, Jon. 2007. "Solomon's Stables, The Temple Mount, Jerusalem: The Events Concerning the Destruction of Antiquities 1999–2001." *'Atiqot* 56: 33–53. https://doi.org/10.70967/2948-040X.1363.

2009 "Treatment of Antiquities on the Temple Mount/Al-Haram al-Sharif." In *Holy Places in the Israeli-Palestinian Conflict*, ed. Marshall J. Breger, Yitzhak Reiter, and Leonard Hammer, 179–186. London: Routledge.

Shamgar, Meir. 1971. "The Observance of International Law in the Administered Territories." *Israel Yearbook on Human Rights* 1: 262–277.

Guttman, Moshe, Guy Dereckh, and Eitan Melet. 2021. *National Heritage Survey: Historical Heritage Sites in Judea, Samaria and the Jordan Valley* Position Paper No. 3. [In Hebrew] Jerusalem: Shiloh Policy Forum. https://en.shiloh.org.il/publications.

Supreme Muslim Council. (1924) 1925. A Brief Guide to Al-Haram al-Sharif. Jerusalem: Supreme Muslim Council. https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/supreme_Moslem_Council_Guide_1925.pdf.

al-Tel, Othman Ismail. 2012. "The Geographical Boundaries of Aelia (Jerusalem) During the Byzantine Rule (135–638 A.D): Islamic Perspective." *Journal of Al-Tamaddun* 7: 41–60. 10.22452/JAT.vol7no2.2.

Siegal, Tobias. 2022. "Vandalized Site of Joseph's Tomb Restored in Rare Daytime Operation," Times of Israel, 13 April. https://www.timesofisrael.com/vandalized-site-of-josephs-tomb-restored-in-rare-daytime-operation/.

Vilnay, Ze'ev. 1985. Holy Tombstones in the Land of Israel. [In Hebrew.] Part 1. Jerusalem: [Publisher].

Zertal, Adam. 1985. "Has Joshua's Altar Been Found on Mt. Ebal?" *Biblical Archaeological Review*. 11, no. 1 (January/February): 26–43.

האמנה למורשת עולמית והנחיותיה, הוועד הישראלי לאונסקו, מחלקת הפרסומים, משרד החינוך https://whc.unesco.org/document/170677

אמנת האג להגנת נכסי תרבות בשעת סכסוך מזוין, 14.5.1954, מאגר מידע: IHL https://blogs.icrc.org/ilot/wp-content/uploads/sites/91/2018/07/Hague-Convention-Hebrew.pdf .

הסכם ביניים ישראלי-פלסטיני בדבר הגדה הערבית ורצועת עזה, https://content.ecf.org.il/files/M00259_TheIsraeli-PalestinianInterimAgreement-HebrewText.pdf.

מוחמד דרוויש, "ארחותיה של ענת" מתוך למה עזבת את הסוס לבדו. תרגום: מוחמד חמזה ע'נאים, הוצאת אנדלוס, 2000.

משה גוטמן, גיא דרך, איתן מלט "סקר המורשת הלאומית: אתרי מורשת היסטוריים ביהודה, שומרון ובקעת הירדן: תמונת מצב ארכיאולוגית ודרכי פעולה", נייר עמדה 3 , יולי 2021, ירושלים. פורום שילה https://7a050bb0-0e00-4b94-998e-eededaa66f5b.filesusr.com/ugd/e93e5c_e140284ca79b446499d137a023e69521.pdf

פרוטוקולים נוספים לאמנות ג'נבה מיום 12 באוגוסט 1949, הוועד הבינלאומי של הצלב האדום, https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/aps-heb.pdf.

תיאודור הרצל, כתבי הרצל, תרגום: יהושע השל ייבין, פרויקט בן יהודה, https://benyehuda.org/read/34485.